

De bocht is ingezet, maar nog niet genomen

Op verzoek van de redactie geeft de redactiesecretaris mevrouw mr. Y.E.M.A. Timmerman-Buck in deze bijdrage een analyse van de in dit zomernummer opgenomen artikelen.

De verzorgingsmaatschappij in het ontwerp-verkiezingsprogramma 'Uitzicht'¹⁾

**DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN**

22 Bijdragen aan de partijpolitieke discussie over het ontwerp-verkiezingsprogramma 'Uitzicht – Samen werken voor morgen'. 22 Auteurs met hun visie op de wijze waarop een zorgzame samenleving door de overheid kan worden bevorderd. 22 Artikelen, waarin ieder zijn persoonlijke inbreng heeft in zijn eigen bewoordingen. Instemming met het programma en kritische kanttekeningen. Sommige artikelen gaan op een enkel hoofdstuk van het ontwerp-programma in, andere op bepaalde items (Zuid-Afrika, euthanasie, het bedrag dat nodig is om tot de noodzakelijke bezuinigingen te komen enz.), weer andere op de onderliggende filosofie van het programma. Welke conclusie kan aan dit zomernummer worden verbonden?

De zekerheid van de 'stok achter de deur'

Een deel van de schrijvers gaat nog eens expliciet in op de filosofie van het CDA-rapport 'Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij', die door de partij als zijnde authentiek christen-democratisch is aanvaard.²⁾ Daarbij worden door enkele au-

teurs de kanttekeningen die door sommigen in het 'basisdocument' zijn gemaakt, onderstreept.³⁾ Een daarvan betreft bijvoorbeeld de (vanuit de invalshoek van een politieke partij overigens verklaarbare) uitspraak dat het 'moderne levensgevoel' niet alleen veroorzaakt is door de toegenomen overheidsbemoeienis. Zo spreekt mevrouw Thung van een monocausaal denken in het CDA, en gaat ze in op een aantal ontwikkelingen die de complexiteit van oorzaken en gevolgen in culturele processen aan het licht brengen. Bij een andere reeds in het 'basisdocument'

- 1) Het ontwerp-verkiezingsprogramma 1986-1990 'Uitzicht' – Samen werken voor morgen is gratis te bestellen bij het CDA-partijsecretariaat, Dr. Kuyperstraat 5, 2514 BA Den Haag, tel. 070-92.44.61.
- 2) Aan het slot van dit artikel is de strekking van het rapport *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij* kort samengevat.
- 3) In dit 'basisdocument' is het resultaat van de partijpolitieke discussie over het rapport *Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij* weergegeven. Bestelwijze: zie noot 1.

gemaakte kanttekening wordt aangehaakt door mevrouw Van der Maesen waar zij stelt dat de mens niet als een (in haar woorden) 'wat eigenwijs, slap individu' afgeschilderd mag worden.

Verskillende schrijvers signaleren nieuwe vormen van maatschappelijke betrokkenheid die uitzicht bieden op een zorgzame samenleving. De eerdergenoemde dames stellen met anderen echter ook de vraag: wat dient te geschieden indien de overheid mensen met hun verantwoordelijkheid confronteert, maar zij die niet daadwerkelijk willen dragen? Of als zij die niet (meer) kunnen dragen? De Roos vraagt zich bijvoorbeeld af, of de noodzakelijke arbeidstijdverkortening wel kans heeft zonder overheidsingrijpen. Mevrouw Kreutzkamp-Schotel, die een krachtige oproep doet om de verzorgingsmaatschappij tot een realiteit te maken, laat aarzeling doorklinken bij het concept-hoofdstuk over de gezondheidszorg, waar 'Kamers van gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening' de planning in handen hebben. Vanuit haar betrokkenheid met het beleid van de afgelopen jaren stelt zij: 'Nergens staat dat een overheid (gemeentelijk dan wel provinciaal) als een soort 'stok achter de deur' de planning overneemt als het particulier initiatief er onverhoopt niet uit zou komen'. Er is weliswaar een ander gezag dan de overheid, te weten de uit te breiden Nationale Raad voor de Volksgezondheid, maar dat is geen overheid(sorgaan). Eenzelfde vraag ook bij Boukema, die het met het program eens is waar gesteld wordt, dat de belangrijkste oorzaak van criminaliteitsstijging de sterk verminderde sociale controle is; 'maar wat te doen als die controle niet toeneemt?'

Het lijkt alsof een spanning dreigt te ontstaan tussen gespreide verantwoordelijkheid enerzijds en solidariteit met hen die tussen wal en schip dreigen te geraken anderzijds. De kernbegrippen van het CDA zijn niet voor iedereen en niet steeds eenduidig. Boukema staat stil bij de programuitspraak, dat goed rentmeesterschap betekent dat het terugdringen van het financieringstekort moet

worden voortgezet. Hij vraagt zich daarbij onder meer af, welke rol de uitgangspunten solidariteit en gerechtigheid daarbij spelen: 'Mag dat (het terugdringen van het financieringstekort, YT-B) bijvoorbeeld gepaard gaan met het dieper worden van de kloof tussen actieven en niet-actieven of werpt de nagestreefde solidariteit hiertegen een dam op?'. Het is jammer dat de programtekst kennelijk – hoewel gelukkig minder dan het Program van Uitgangspunten – de indruk wekt dat elk politiek item mag rekenen op de exclusiviteit van een kernbegrip. In het rapport 'Appèl en Weerklank' wordt nog eens aangeduid dat de kernbegrippen niet nevensgeschikt zijn, dat zij niet eens met elkaar in spanning kunnen komen, omdat zij elkaar inhoud geven en dus ook gelijktijdig moeten worden toegepast.

In de filosofie van de partij en van het program wordt dan ook een confrontatiepolitiek verwoord waarbij de overheid het schild voor de zwakke blijft vanuit solidariteit met diegenen die veroordeeld lijken te worden tot een mensenwaardig bestaan, zowel in materiële als in immateriële zin.

Het vacuüm

Door meerdere auteurs in dit zomernummer wordt een vacuüm gesignaleerd: bij terugtred van de overheid als middel om tot gespreide verantwoordelijkheid te komen kan een vacuüm ontstaan als de confrontatiepolitiek niet lukt. Vragen worden gesteld, kanttekeningen gemaakt. In sommige bijdragen lijkt dit te leiden tot een twijfel aan de filosofie zelf die aan het ontwerp-program ten grondslag ligt. Dan is het verleidelijk om terug te keren tot het oude overheidsdenken uit de jaren zestig en dat te motiveren met 'realiteitszin en zinvol politiek en economisch denken' of met de ideologische motivering dat de overheid schild voor de zwakke moet zijn en blijven. Hier en daar klinkt – vanuit deze houding begrijpelijkerwijs – dan ook het geluid door, dat de verzorgingsmaatschappij wellicht is 'opgevoerd' om achteraf de bezuinigingen een principiële onderbouwing te geven.

Dit nu is niet juist, maar de bezuinigingsnoodzaak heeft de confrontatiepolitiek wel bespoedigd. Het concept van de verzorgingsmaatschappij, van de zorgzame samenleving is al bij de totstandkoming van het CDA in de politieke overtuiging (het Program van Uitgangspunten) weergegeven. Juist het loslaten van die filosofie, een synthese van het denken in de ARP, CHU en KVP, heeft niet alleen geleid tot uitholling van de eigen verantwoordelijkheid en mondigheid van mensen, maar ook tot financiële structuren die tot problemen moesten leiden. Oorzaak en gevolg liggen dus precies omgekeerd. Hoe meer wij geconfronteerd worden met de problematiek van nu – de oplossing van vroeger – hoe groter de noodzaak wordt om ernst te maken met een trendbreuk. Deze trendbreuk is in wezen niets anders dan onze authentieke en daarom niet verouderde principes politiek gestalte geven, in een veranderende samenleving. Helaas moest het de financieel-economische situatie zijn die bewees dat onze ogen gesloten waren voor het vastgeklemde roer.

Voor de in sommige bijdragen te proeven verleiding om terug te grijpen naar het oude overheidsdenken is al de vrees geuit in de reeks artikelen in Christen Democratische Verkenningen over de staat. Zo stelt Donner⁴⁾, die van mening is dat duidelijk onderscheiden moet worden wat wel en wat geen regeringszaak is: 'In het CDA wordt het wel gezien, maar men durft toch eigenlijk geen 'neen' te zeggen. De jongste slagzin: 'Van de verzorgingsstaat naar de verzorgingsmaatschappij', komt er, vrees ik, op neer dat de staat wel terug moet treden, maar pas als de samenleving zelf kan, wat hij niet voor elkaar kreeg. Dat is de verandering uitstellen tot St. Juttemis – ik mag u niet in het water duwen, voordat u perfect heeft leren zwemmen'.

Om te voorkómen dat mensen verdrinken, is het niet nodig om hen op het droge te houden: men kan hen leren zwemmen. In het 'basisdocument' wordt dan ook gesteld, dat een leerproces nodig is om weer te gaan

wennen aan een minder bemoeizuchtige overheid. In navolging van 'Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij' spreekt Van Nistelrooy over een maatschappelijk toerustingsbeleid. Dat leerproces, dat maatschappelijk toerustingsbeleid kan niet gemist worden; de bocht die genomen moet worden om van de verzorgingsstaat naar een zorgzame samenleving te komen, kan nu eenmaal niet vlugheidshalve worden afgesneden.

De bocht is ingezet

Met welke instrumenten kan de samenleving weer tot solidariteit en rentmeesterschap worden gebracht? De meeste auteurs constateren, dat in het ontwerp-program 'Uitzicht' de trekken van een werkelijk gespreide verantwoordelijkheid duidelijk herkenbaar zijn. Schut stelt bijvoorbeeld met voldoening vast, dat in 'Uitzicht' – dit in tegenstelling tot het vigerende program 'Om een zinvol bestaan' – geen volkshuisvestingswet wordt verlangd, maar wel bescherming en versterking van de positie van woningcorporaties. Hij wijst op meerdere artikelen waarin het element van de confrontatiepolitiek duidelijk is vervat. Zo wil het ontwerp-program een betere doorstroming met het oog op een optimale woonruimteverdeling. Daartoe wordt overwogen om nieuwe huurcontracten voor sociale woningen aan een termijn te binden. Bij aanvraag en verlenging wordt bezien, of men niet in een te goedkope woning woont, dit ten behoeve van de financieel minder draagkrachtigen.

Het nieuwe concept voor de gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening wordt door meerdere schrijvers toegejuicht als operationalisering van een terugtrekkende overheid, die de verantwoordelijkheid bij het particulier initiatief laat, zelf daarvoor de randvoorwaarden schept en een 'vloer' garandeert. Met name het budgetfinancieringssysteem, dat volgens het ontwerp-

4) 'Over Staatsbeschouwing', prof. mr. A.M. Donner, *Christen Democratische Verkenningen*, 4/84.

program ook in het onderwijs zijn concretering moet verkrijgen, behelst de confrontatie met de eigen verantwoordelijkheid van particuliere instellingen enerzijds en de overheid anderzijds. De Kamers voor gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening krijgen een bepaald budget, waarbinnen men zijn eigen prioriteiten moet stellen. Wil men in bepaalde regio's meer huisartsen? Prima, maar dan zal men wel de benodigde kosten binnen het toegekende budget moeten vinden, bijvoorbeeld door minder specialisten aan te stellen. Wat het onderwijs betreft vinden we in het artikel van Van Bruggen de gang van zaken omtrent het tweehoofdige directeurschap in de basisschool, waarbij de verantwoordelijkheid uiteindelijk afgeschoven werd op de minister. Bij een budgetfinancieringssysteem zal men geconfronteerd worden met de eigen verantwoordelijkheid, omdat men binnen het toegekende personeelsbudget een afweging zal moeten maken.

Een ander in dit zomernummer genoemd voorbeeld van het inzetten van de bocht naar een zorgzame samenleving door het ontwerp-verkiezingsprogram betreft het sociaal-economisch en financieel beleid. In het ontwerp-program wordt gesteld dat werkgevers(-) en werknemers(organisaties) de verantwoordelijkheid voor de loonvorming en het beleid ten aanzien van herverdeling van arbeid in de marktsector dragen. Tevens wordt na de herziening van het sociale-zekerheidsstelsel de uitvoering en inrichting van de werknemersverzekeringen vergeheveld naar de sociale partners. Dit betekent, dat de sociale partners zelf hun beslissingen nemen, maar dan ook de gevolgen daarvan voor hun eigen rekening moeten nemen. Wil men hogere lonen? Dat kan, maar men denke aan de daarmee gepaard gaande stijging van de werkloosheid die consequenties heeft voor de WW. Bovenstaande voorbeelden worden door auteurs met voldoening aangehaald, ter illustratie van het feit dat het ontwerp-program de bocht heeft ingezet. Is de bocht ook genomen?

Is de bocht ook genomen?

Bij lezing van alle artikelen valt op, dat verschillende schrijvers van mening zijn dat in het ontwerp-verkiezingsprogram de lijn van 'Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij' niet consequent wordt doorgetrokken. Zo vindt Van Soest, dat het program wat de ontwikkelingssamenwerking betreft ten onrechte stelt dat de particuliere organisaties betrokken moeten worden bij de *uitvoering* van de bilaterale hulpverlening: 'Het particulier initiatief hoeft immers geen genoeg te nemen met een rol als instrument van overheidsbeleid'. Ook bij de *voorbereiding* van het samen met de overheid te voeren beleid moet het particulier initiatief betrokken worden. Hetzelfde wordt door mevrouw Bot-Van Gijzen opgemerkt ten aanzien van de herziening van het sociale-zekerheidsstelsel: het ontwerp-program stelt de sociale partners de *uitvoering* van de loongerelateerde uitkeringen in het vooruitzicht na de stelselherziening.

Wil men maatschappelijke verbanden confronteren met hun verantwoordelijkheid, dan zullen deze ook beschermd en gesteund moeten worden. Om die reden acht mevrouw Bot-van Gijzen in het verkiezingsprogram de belastingparagraaf niet consequent. Zij stelt dat daarin 'het onverenigbare wordt verenigd': enerzijds wordt gezamenlijke verantwoordelijkheid van partners in een samenleefverband als uitgangspunt genomen, terwijl tegelijkertijd het individualiseringselement zijn plaats krijgt.

Bescherming en steun van het particulier initiatief is ook de grondtoon van het artikel van De Roos waar hij bij de cultuurparagraaf van het ontwerp-program kanttekeningen maakt. De formuleringen daarvan bieden te weinig tegenwicht tegen de commercie, die de grondslagen van ons huidig omroepbestel aantast. Wat in 'Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij' bedoeld wordt met het garanderen van (ook immateriële) 'vloeren' door de overheid verwoordt hij als 'non-commercialiteit, ideële pluriformiteit en democratische verankering'. Pluriformiteit en herkenbaarheid dienen volgens

Van Nistelrooy ook bij overheidsbemoeienis in welzijnsland expliciet als criteria te worden gehanteerd.

De bocht is nog niet genomen, zo valt te constateren. Komt hier een karakteristieke trek van het CDA aan het licht? Gaan wij als partij in de startblokken staan om halverwege de sprint af te haken? Laten wij ons bij voorbaat weerhouden om onze eigen weg te gaan uit angst voor tegenwind en concurrentie? Is het zo vreemd dat Van Gennip zich genoodzaakt ziet te stellen dat het CDA, juist vanwege zijn voorsprong op andere partijen, veel minder defensiviteit past, 'veel minder de houding van zich als het ware voor zijn bestaan te verontschuldigen'?

Confrontatie: 'eigen schuld grote bult'

Meerdere auteurs zijn kennelijk in de pen geklommen om hun standpunt, dat het CDA in dit verkiezingsprogram overtuigend moet laten zien wat het waard is, kracht bij te

» De bocht is nog niet genomen. Komt hier een karakteristiek van het CDA aan het licht? «

zetten. Hierboven is weergegeven, dat sommige voorstellen in het ontwerp-program niet voldoende recht doen aan de filosofie van de verzorgingsmaatschappij. Er zijn schrijvers die gedachten verwoorden die veel verder gaan dan het program. Het boeiende is, dat men daartoe komt omdat men met dezelfde onzekerheid te kampen had als die auteurs die twijfelen aan de filosofie van 'Van verzorgingsstaat naar verzorgings-

maatschappij'; té weinig aanknopingspunten werden gezien die wezen op een daadwerkelijk oppakken door het particulier initiatief van zijn verantwoordelijkheid bij een confrontatiepolitiek. Niet ondanks, maar juist vanwege ook door hen geconstateerde weerstand in de samenleving om – zoals Van Hulst het uitdrukt – de moed te hebben zelf weer verantwoordelijkheid te dragen, komen zij tot wat Wijffels noemt een doorbreking van gevestigde structuren.

Ook Van Zuthem onderkent het gevaar van een terugtrekkende overheid terwille van een verantwoordelijke samenleving: het risico van een 'vacuüm' is naar zijn mening inherent aan de vrijblijvendheid van het beroep op verantwoordelijkheid. Omdat het afwijzen van verantwoordelijkheid vaak geen gevolgen heeft voor de persoonlijke situatie, dient de ont koppeling van handelen en gevolgen te worden hersteld. In zijn woorden: 'Wie ernst wil maken met het ontwerp voor een verantwoordelijke maatschappij, zal – hoe onbarmhartig dat misschien ook klinkt – mensen en maatschappelijke groeperingen stelselmatig en structureel moeten confronteren met 'grote bult eigen schuld'. Deze gedachte heeft kennelijk ten grondslag gelegen aan de bijdrage van Van Mourik, die constateert dat de overheid is vastgelopen met haar beleid ten aanzien van niet-huwelijkse samenlevingsvormen. Het fiscale en sociale-zekerheidsrecht en wetten als de Successiewet zijn voorbeelden van 'monsterlijke regelingen' omdat van de wetgever het onmogelijke wordt gevraagd. Omdat gehuwden middels het burgerlijk huwelijk publieke verantwoordelijkheid jegens elkaar en de maatschappij hebben aanvaard en daarmee zichtbaar zijn voor het recht, zijn weinig argumenten in te brengen tegen een bevoordeling van hen boven ongehuwd samenwonenden die wel kunnen maar niet willen trouwen.

Het program gaat in zijn confrontatiepolitiek volgens Van Zuthem niet ver genoeg, waar gesproken wordt over 'nieuwe vormen van betrokkenheid van werknemers bij het be-

stuur van de onderneming'. Wil men werknemers aanspreken op de gevolgen van hun handelen (de eigen arbeid), dan moeten zij volledig mede-beslissingsrecht krijgen. De formuleringen in het concept-hoofdstuk over het financieel-economisch beleid geven hem ook aanleiding een kanttekening te maken bij de financiering van de werkloosheidsuitkeringen. Een betere arbeidsverdeling krijgt naar zijn overtuiging meer kans, als deze meer op bedrijfsniveau wordt geregeld en direct door de betrokken werknemers wordt beheerd. Omdat het ontwerp-verkiezings-program niet zo ver gaat, ontstaat bij hem de indruk dat de kool en de geit nog teveel worden gespaard.

Deze indruk moet ook bij Van Bruggen zijn gemaakt. Hij geeft aan hoe het (openbaar) onderwijs kan worden geprivatiseerd. De bocht die het ontwerp-program voorzichtig inzet, wordt door hem genomen. Hij bepleit een 'wet op stichting en beheer van onderwijsinstellingen'. De basisideeën daarvan noemt hij met naam en toenaam. Het belangrijkste element is dat alle scholen moeten uitgaan van een vereniging of een stichting. Dat betekent dat er dan geen gemeentelijke of rijksscholen of -universiteiten meer bestaan. Conform het model van het program met betrekking tot de Kamers voor de gezondheidszorg, coördineren regionale overlegorganen het aanbod. Hij duidt de instrumenten aan waarmee ouders, maatschappelijke en geestelijke groeperingen wérkelijke invloed krijgen op de stichting, het beheer en de fusie van scholen. De subsidiëring, de budgetten, kortom het kader voor een verantwoordelijke onderwijswereld wordt door deze auteur helder aangeduid. Er vindt een consequente confrontatie plaats met burgers en hun maatschappelijke verbanden. De overheid 'treedt daartoe terug', zo wordt meestal gesteld. Het is soms juist te stellen dat de overheid 'teruggedrongen' wordt door een samenleving die de overheid op haar vingers tikt wanneer deze zich niet met haar eigen zaken bemoeit. Illustratief is in dit verband De Jong: 'In het kader van 'meer verantwoordelijkheid voor de burger'

moet mij de vraag van het hart hoe lang die verantwoordelijke burger het bestuur van het (openbaar) onderwijs aan zijn kinderen nog zal overlaten aan de overheid'.

Lef en creativiteit

'Trendbreuk', 'het roer om', 'doorbreiking van gevestigde structuren'. Een niet uit de lucht vallende, niet geringe opdracht aan de programcommissie door een partij die daarmee kritiek op eigen handelen in regerings-

» In het program worden de kool en de geit nog te veel gespaard. «

verantwoordelijkheid niet heeft geschuwd. Hoe denkt men in dit zomernummer over het uitvoeren van die opdracht? Aarzelingen van sommigen bij de door de partij aanvaarde filosofie van 'Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij', gevoed soms door betrokkenheid bij het beleid van het afgelopen decennium. Aarzelingen worden vragen. Die vragen worden beantwoord door de vele auteurs, die met voldoening onderstrepen dat de programcommissie de bocht heeft ingezet. Geconstateerde weerstand in de samenleving om daadwerkelijk de eigen verantwoordelijkheid weer op te nemen is voor deze schrijvers juist reden om overtuigd en overtuigend mee te werken aan een beleid dat een zorgzame samenleving naderbij brengt. Creatief geven zij deze handen en voeten op beleidsonderdelen waar het ontwerp-program de bocht weliswaar heeft ingezet, maar nog niet heeft genomen. Dat vergt moed.

Wat doen wij, christen-democraten, ermee? Denken we mee of denken we niet? Haken we halverwege de sprint af nadat we bepaald niet onopvallend in de startblokken zijn gaan staan of niet? Laten we ons door anderen op sleeptouw nemen of nemen we het voortouw? Creatieve amendementen kunnen het ontwerp-program de bocht doen nemen. Vervolgens moet de daad bij het woord worden gevoegd. Daarom willen we voor de CDA-Tweede Kamerfractie in de nieuwe kabinetsperiode mensen, die juist bij tegenwind geen ander plan hebben dan de uitvoering van het Program van Uitgangspunten en het verkiezingsprogram omdat ze erin geloven. Of zijn die woorden dan ineens minder belangrijk? Met Van Soest kan gesteld worden, dat in de Tweede Kamer meer

’ Laten we ons door anderen op sleeptouw nemen of nemen wij het voortouw? ’

generalisten dan specialisten zitting moeten hebben. Daarenboven geldt dat overtuigde christen-democraten het meest overtuigend zijn.

De strekking van het rapport 'Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij' luidt kort samengevat als volgt. Er is een innerlijk tegenstrijdige houding tegenover de overheid ontstaan. Aan de ene kant signaleren we een te sterke nadruk op de onafhankelijkheid en zelfstandigheid van de mens, die het gezag van de overheid niet accepteert wanneer zijn belangen niet of onvoldoende worden behartigd ('de opkomende 'ik-cultuur' '). Aan de andere kant zijn we geneigd teveel van de overheid te verwachten, omdat deze welhaast vanzelfsprekend wordt beschouwd als de instantie die verantwoordelijk is voor het wel en wee van de burger ('de politiek als afvalbak in de 'ik-cultuur'). Dit brengt de noodzaak van een trendbreuk met zich mee; de uitbreiding van overheidsbemoeienis in de afgelopen jaren ten koste van de verantwoordelijkheid(sbeleving) van burgers en hun maatschappelijke organisaties vraagt om een ander beleid. De volgende accenten moeten daarbij worden gelegd:

– Burgers en maatschappelijke verbanden hebben een eigen verantwoordelijkheid. In het licht van deze gespreide verantwoordelijkheid is een *'confrontatiepolitiek'* noodzakelijk: de overheid moet burgers met hun eigen verantwoordelijkheid tegenover elkaar, zichzelf en de samenleving in zijn algemeenheid confronteren (verantwoordelijkheid binnen ondernemingen en bedrijfstakken in plaats van centrale over-

heidsmaatregelen, naast een beroepsmatige aanpak in het welzijnswerk en in de gezondheidszorg nieuwe kansen voor vrijwillige hulpverlening in de directe woon- en leefomgeving, en dergelijke). De overheid dient dus recht te doen aan deze verantwoordelijkheid, niet alleen door een eigen ingrijpen daarin na te laten, maar ook door burgers en hun maatschappelijke verbanden te beschermen tegen inbreuken op hun verantwoordelijkheid door andere instanties dan de overheid.

– *Het waarborgen van materiële en immateriële 'vloeren'*: de taak van de overheid met andere woorden om een minimumloon, sociale uitkeringen en een minimumniveau van voorzieningen in de sfeer van hulpverlening, in het onderwijs, in de volkshuisvesting te garanderen. Daarbij zal ruimte moeten zijn voor vrijwillige aanvullingen op hetgeen door haar wordt gegarandeerd.

– *'Gezagversterking'* op terreinen waar uitsluitend de overheid bevoegd is. Dit is mogelijk naarmate het de overheid lukt de samenleving aan te spreken op haar eigen verantwoordelijkheid. Hierbij kan met name gedacht worden aan het terrein van de rechtsorde. Wetten behoren te worden nageleefd. Het wettig gezag van de overheid kan evenwel nooit aanspraak maken op een automatisch, blindelings volgen. Dat verplicht de overheid zorgvuldig na te gaan of haar regels door de burgers worden gedragen.
